

Армейська Л. В.,
завідувач навчального відділу
КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
«Відмінник освіти України»,
нагороджена нагрудним знаком «Софія Русова»

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні через демографічний спад спостерігається зменшення кількості учнів шкільного віку. Це призвело, особливо в сільській місцевості, до зниження їх числа у класах, відсутності паралельних класів у школах; продовжується процес скорочення мережі повнокомплектних і відповідного збільшення кількості невеликих шкіл, що отримали назву малокомплектних. На підставі статистичних даних можна стверджувати, що кожна п'ята школа в Україні є малокомплектною. Особливої актуальності набула проблема пошуку ефективних шляхів організації самоосвітньої діяльності вчителів малокомплектних шкіл. Самоосвіта вчителів сільської місцевості – одна з ефективних умов формування професійної компетентності вчителів малочисельних навчальних закладів. Самовдосконалення – це формування людиною своєї особистості відповідно до індивідуальної траєкторії та свідомо поставленої мети.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізуючи стан функціонування сільських малокомплектних шкіл, науковці (О. Біда [1, с.106–110], Г. Костюк [2, с. 34–37]) відзначають їхні організаційні труднощі: штатний розклад таких шкіл, як правило, не передбачає посад заступника директора з навчально-виховної роботи, помічника з господарчої частини, педагога-організатора, бібліотекаря, секретаря; складно забезпечити системну методичну роботу в межах школи чи участь у міжшкільних методичних об'єднаннях через віддаленість шкіл від районних методичних кабінетів, опорних шкіл, культурних центрів, а це, у свою чергу, створює проблеми вчителям у підвищенні кваліфікації, погіршує умови для самоосвітньої діяльності. Незначний виховний і розвивальний вплив на учнівську молодь здійснюють заклади культури, які в умовах малих сіл майже не працюють.

Застарілою та недостатньою є матеріально-технічна база шкіл, також відзначається складність соціально-побутових умов життєдіяльності педагогів, недостатня забезпеченість учителів навчально-методичною та довідковою літературою.

Особливістю сьогодення є не тільки створення профільних загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості, а й модернізація змісту навчально-виховного процесу в них. Це дає можливість учителю сільської школи, особливо малокомплектної, підвищити ефективність роботи з обдарованою учнівською молоддю та залучити її до науково-дослідницької діяльності, участі в різноманітних конкурсах, турнірах, олімпіадах з базових дисциплін. Для якісної реалізації поставлених проблем, як ми вважаємо, необхідно **впроваджувати комплексний підхід до організації процесу розвитку професійної майстерності вчителів сільських шкіл через систему самоосвітньої діяльності.**

Як показує аналіз науково-педагогічної літератури (О. Біда [1, с. 106–110], Є. Стадник [4, с. 48–49], Г. Суворова [5, с. 21–27]) до проблем організації навчального процесу на уроках у специфічних умовах малокомплектної школи входять такі: комплектування класів, планування навчальної діяльності, застосування форм, методів, прийомів. У малокомплектній школі особлива увага має приділятися плануванню уроків, тому що навіть їх структура впливає на якість навчання. Значна увага приділяється організації самостійної роботи з використанням наочності. Мала наповнюваність класів, на думку цих науковців, повинна була б мати позитивні наслідки в підвищенні якості знань учнів, в організації навчально-виховного процесу в цілому, проте на практиці маємо низку серйозних психолого-педагогічних проблем. Так, у малочисельних школах здебільшого використовуються методи навчання, зорієнтовані на класно-урочну систему, розраховані на традиційний клас (25-30 учнів), а тому вони не завжди виявляються ефективними.

1. У своїй роботі Є. Стадник [Ошибка! Источник ссылки не найден., С. 48–49.] звертає увагу на те, що поєднання класів у комплекти може бути різним і наводить приклади таких поєднань класів. Крім того, вона надає поради щодо складання розкладу відповідно до комплектації класів. Особливості навчання першокласників у малочисельному класі розглядає В. Шпиця [7, с. 22–24], яка звертає увагу, що першокласники не мають навичок самостійної роботи, що є проблемою для вчителів.

Узагальнюючи результати досліджень зазначених учених і дослідників, можна відзначити, що учень сільської малокомплектної школи, порівняно з міською, перебуває в гірших умовах. Він перевантажений на уроці самостійною роботою; перебуває під надмірним контролем учителя, оскільки кількість учнів у класі мала, а це породжує нервозність і дискомфорт у навчальній роботі; працює в зоні підвищеної слухової чутливості і розподілу уваги (уважно виконувати своє завдання, не слухаючи відповіді учнів іншого класу); а також обділений емоційними враженнями у зв'язку з обмеженими можливостями у використанні наочних посібників, ТЗН. Крім того, специфічні економічні та соціокультурні особливості села не сприяють формуванню високої мотивації до навчання у багатьох дітей. Тож розглянемо одне з провідних питань щодо формування професійної компетентності вчителів в системі післядипломної освіти через самоосвітню діяльність.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Узагальнюючи результати досліджень зазначених учених і дослідників, можна відзначити, що учень сільської малокомплектної школи, порівняно з міською, перебуває в гірших умовах. Він перевантажений на уроці самостійною роботою; перебуває під надмірним контролем учителя, оскільки кількість учнів у класі мала, а це породжує нервозність і дискомфорт у навчальній роботі; працює в зоні підвищеної слухової чутливості і розподілу уваги (уважно виконувати своє завдання, не слухаючи відповіді учнів іншого класу); а також обділений емоційними враженнями у зв'язку з обмеженими можливостями у використанні наочних посібників, ТЗН. Крім того, специфічні економічні та соціокультурні особливості села не сприяють формуванню високої мотивації до навчання у багатьох дітей. *Отже, узагальнюючи, зазначимо, що одним із основних недоліків існуючої системи освіти в сільській місцевості є суперечність між потребою забезпечити широкий спектр якісних освітніх послуг і відсутністю умов для цього в кожній сільській школі, особливо, в малокомплектній.*

Н. Лосева [8, с. 86–92.], Г. Суворова [5, с. 21–27] вважають, що для навчального процесу *малочисельність класів має як позитивні сторони, так і недоліки.* Позитивним є те, що вчитель має змогу краще вивчити індивідуальні особливості учня, умови життя і на цій основі забезпечити індивідуальний підхід до кожного учня. Уроки в малочисельних класах менше заорганізовані. Проте мотивація до навчання та пізнавальні інтереси сільських школярів, порівняно з міськими, розвинені значно слабше, а також вони часто поступаються рівнем навчальних досягнень і якістю освіти міським учням. Ці недоліки зумовлені низкою причин: відсутністю змагальності між учнями, обмеженістю кола

спілкування школярів, психологічно незахищеністю дітей, постійним тиском учителя на учнів; напруженістю від того, що вчитель поставить чергове запитання, обмеженою можливістю у виборі предметів, занять, педагога; одноманітністю обстановки, контактів, форм спілкування.

На нашу думку, мала наповнюваність класів сільських шкіл, порівняно з міськими, має більші можливості для побудови та реалізації моделі особистісно орієнтованого навчання, яка, на відміну від традиційної авторитарної, спрямована на природовідповідні технології навчання, задоволення базових потреб дитини, соціалізацію особистості, підтримку учнів з різним рівнем навчальних можливостей, що дасть їм змогу виходити за межі програми з улюбленого предмета, працювати у власному режимі.

На підставі власного досвіду підкреслимо, що значущий чинник, який зумовлює специфіку навчального процесу в сільській школі, це – однокомплектність і мала наповнюваність класів, що має як позитивні, так і негативні наслідки. Серед позитивних виділимо такі: доброзичлива атмосфера в класі; підвищена увага учителя, інтенсивність педагогічного спілкування; довірливі взаємовідносини з учнями, можливість надання їм оперативної педагогічної допомоги; співробітництво і співтворчість з учителем; надання переваги самостійній навчально-пізнавальній діяльності у процесі профільного навчання; повнота та об'єктивність оцінки знань. Учитель, працюючи з невеликою групою дітей, має можливість не лише оперативно виявляти помилки, допущені тим чи іншим учнем, а й діагностувати причини виникнення цих помилок, допомогти їх виправити. Отже, основні напрямки організації сучасної освіти на селі мають бути пов'язані з турботою про якість освітніх послуг і пошуком умов щодо підтримки педагога в розвитку його особистісного потенціалу та педагогічної майстерності. А з цих причин самоосвіта вчителів малочисельних шкіл є ефективною умовою формування професійної компетентності у системі післядипломної освіти.

Формулювання цілей статті. Для розв'язання *поставленого завдання* використано загальнонаукові методи теоретичного рівня: вивчення й аналіз філософської, педагогічної, психологічної та методичної літератури з проблеми професійної підготовки та підвищення кваліфікації вчителів сільської місцевості, вивчення, аналіз та узагальнення педагогічного досвіду кращих вчителів області малокомплектних шкіл із метою визначення сучасного стану досліджуваної проблеми в теорії та практиці професійної педагогічної та післядипломної освіти. В результаті встановлено, що нині в теорії та практиці вищої педагогічної освіти професійна підготовка вчителя та система підвищення кваліфікації вчителів не зорієнтовані на особливості діяльності малокомплектної сільської школи, але існує наукове підґрунтя для здійснення комплексного вивчення означеної проблеми. Тож розглянемо одне з провідних питань щодо формування професійної компетентності вчителів через систему самоосвітньої діяльності. Дослідження науковців майже не виокремлюють особливостей організації самоосвітньої діяльності вчителів малокомплектних шкіл і пов'язаних з ними завдань стосовно розвитку професійної компетентності вчителів.

Разом з тим, на підставі висновків дослідників (О. Біда [1, с. 106–110], Н.Софій [3, с. 31–36], В. Шпиця[6, С. 22–24]), також нашого власного досвіду, можна визнати, що педагогічна діяльність учителя малокомплектної школи за своїм змістом, формами організації навчання відрізняється від діяльності вчителя повнокомплектного навчального закладу. Так, учитель малокомплектної школи, незалежно від отриманої у вищому навчальному закладі спеціальності, має педагогічне навантаження з декількох різних навчальних дисциплін. Наприклад, у малокомплектних школах Харківської області викладають більше 3-х предметів – 72% учителів. Щоденна підготовка до декількох уроків з різних навчальних предметів створює труднощі для таких учителів у виборі типу уроків, форм навчання; вимагає постійної роботи з навчальними програмами, підручниками, іншими матеріалами, що актуалізує потребу розвитку їх професійної компетентності, приділяючи особливу увагу самоосвітньої діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливу увагу в Академії приділяється особливості організації самоосвітньої діяльності вчителів малокомплектних шкіл, які передбачають оволодіння способами педагогічної діяльності за рахунок набуття спеціальних знань і практичних умінь щодо особливостей навчально-виховного процесу в малокомплектних школах, тому мають розглядатися як діяльність, що спрямована на зміни в мотивах, цілях, знаннях, умінях і «сам остей» учителів. Але треба розумітися, що за сучасних умов до післядипломної освіти (освіти дорослих) ставляться особливі та частково нові вимоги. Вона є найбільш гнучкою складовою процесу фахового зростання людини, адже безпосередньо обслуговує швидкоплинні зміни, що відбуваються у системі виробництва і громадського устрою. Щоб стати майстром педагогічної справи, вчителеві потрібно усвідомити орієнтири самовдосконалення та шляхи його досягнення. Самовдосконалення – це формування людиною своєї особистості відповідно до свідомо поставленої мети. Для педагога робота над собою – необхідна передумова набуття і збереження професіоналізму.

Як зазначив у своїй доповіді на Загальних зборах НАПН України Президент Василь Кремень *«новою проблемою, що потребує невідкладної і ґрунтовної організаційно – методичної рефлексії, є оптимізація і розмежування ролей в освіті між навчальними закладами і медіапростором, між формальною, неформальною та інформальною освітою. Новим глобальним викликом стає масова дистанційна освіта»*.

Освіта впродовж життя здійснюється за допомогою трьох різновидів навчання: формальне навчання (структурна освіта, що спрямовується чітко поставлену мету у формі визнаних свідоцтв і дипломів); неформальне навчання (будь-яка освітня активність поза формальною системою; це може бути самоосвітня діяльність, що спрямована на отримання додаткових, необхідних тому, хто навчається, знань, компетенцій; результат такого навчання формально не визнається); інформальне навчання - спонтанне (незапрограмоване навчання у буденному житті), а також *перехід до моделі відкритої освіти на основі впровадження дистанційного навчання та інших інформаційних, комп'ютерних і телекомунікаційних технологій*.

Тому передбачається активізація всіх різновидів навчання: формального, неформального, інформального, перехід до моделі відкритої освіти на основі впровадження дистанційного навчання та інших інформаційних, комп'ютерних і телекомунікаційних технологій з активним використанням **контекстних форм** навчання та принципу вітагеного навчання.

Поєднання на сучасному рівні формальної і неформальної освіти та моделі відкритої освіти здатне за-безпечить цілісність системи формування професійного розвитку спеціаліста, особливо це стосується вчителів сільських шкіл, які удалині від районних центрів.

На підставі аналізу наукової, психолого-педагогічної, методичної літератури, науково обґрунтовано зміст *поняття* „професійна компетентність учителя малокомплектної школи”, який ми розуміємо як інтегративне особистісне новоутворення, що характеризується розширенням психолого-педагогічних і предметних знань й набуття вмінь відповідно до особливостей навчально-виховного процесу в малокомплектній школі; постійним усвідомленим прагненням учителя до самовдосконалення й розвитку свого професійно-педагогічного потенціалу, що визнається його готовністю до педагогічної діяльності в умовах малокомплектної школи. Одним із видів самоосвітньої діяльності є підвищення кваліфікації педагогічних працівників, що в Академії здійснюється через: курси підвищення, фахові та тематичні спецкурси, навчання у режимі експерименту, впровадження сучасних технологій, стажування. В Академії

навчаються слухачі за 59 напрямками з урахуванням всіх категорій керівних та педагогічних працівників. На виконання поставлених задач розробляється план-графік підвищення кваліфікації керівних кадрів та педагогічних працівників навчальних закладів області на календарний рік і план-графік сертифікованих фахових спецкурсів для керівних кадрів області та щомісяця складається графік проведення фахових спецкурсів для педагогічних працівників області відповідно до замовлень районів та навчальних закладів іншого підпорядкування. У межах розв'язання поставленої проблеми визначено основні критерії готовності вчителя до самоосвітньої діяльності в умовах малокомплектної школи, а також рівні сформованості визначених критеріїв.

Обґрунтований у дослідженні комплекс організаційно-педагогічних умов трансформовано в модель розвитку професійної компетентності вчителів малокомплектних шкіл у системі післядипломної освіти, що включає навчання вчителів на курсах підвищення кваліфікації за різними програмами (курсівий період), залучення їх до різноманітних форм методичної роботи в самостійні періоди, де особлива увага приділяється розвитку усіх «самостей» вчителів малочисельних навчальних закладів.

Визначаючи педагогічні умови, ми виходили з наступного: *Перше:* розвиток професійної компетентності й інноваційна діяльність учителя цілком залежать від сформованої „Я”-концепції як конструктивного елемента педагогічної свідомості; розвитку їхніх індивідуально-психологічних якостей, до яких відносять схильність до самопізнання, самовизначення, самовиявлення, саморегуляції, самореалізації. *Друге:* сьогодні кожний педагог має досконало володіти інформаційно-комунікаційними технологіями. А для вчителя сільської школи, який викладає декілька предметів, не маючи спеціальної фахової підготовки з кожного навчального предмету, нагальною є потреба в розширенні й поглибленні професійних знань через самостійний пошук і засвоєння ним нової інформації, створити сприятливі умови для організації самоосвітньої діяльності, різноманітною за формою, що мала б принципово нову мотивацію, спрямовану на розвиток професійної компетентності. *З цією метою в Академії підготовлено – фахові спецкурси:* „Інформаційно-комунікаційні технології у професійній діяльності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів” (36 год.), „Користувач програмного комплексу” (36 год.), „Основи створення комп'ютерної презентації” (36 год.). На цьому етапі застосовували дистанційну форму навчання, чати, вібінари.

Тому в академії особлива увага звертається на оволодіння вчителями різними організаційними формами в навчанні учнів. У навчанні вчителів малокомплектних шкіл на факультеті підвищення кваліфікації використовувалися *контекстні* (активні) форми: лекції з елементами дискусії, полілогу, лекції-презентації, семінари, лекції контекстного типу: проблемна лекція удвох, лекція-візуалізація, що значно активізувало пізнавальну активність, дозволяло враховувати інтереси вчителів і реалізовувати діяльнісний принцип навчання, як один із провідних контекстної форми навчання. Також увагу було приділено актуалізації перспективного педагогічного досвіду вчителів, їх інтелектуально-психологічного потенціалу, що визначено принципом *вітагенного* навчання. Так, під час практичних занять організовувався обмін досвідом учителів, для чого використовувалися групові форми, створювалися міні-групи, до складу яких увійшли вчителі з різним педагогічним досвідом роботи в малокомплектній школі. Таким чином, щоб стати майстром педагогічної справи, вчителю, особливо сільської місцевості, потрібно усвідомити орієнтири самовдосконалення та систему самоосвітньої діяльності для досягнення своїх поставлених задач. Самовдосконалення – це формування людиною своєї особистості відповідно до індивідуальної траєкторії та свідомо поставленої мети. Для педагога робота над собою – необхідна передумова набуття і збереження професіоналізму. Без розвитку власної майстерності через самоосвітню діяльність не уявляли своєї діяльності навіть найталановитіші педагоги.

Для вдосконалення самоосвітньої діяльності вчителів малочисельних шкіл в Академії розроблено навчально-методичний супровід, а саме: навчальну програму спецкурсу „Особливості педагогічної діяльності в сільській малокомплектній школі”, методичні рекомендації до складання кваліфікаційних характеристик учителів-предметників малокомплектної школи, тематики науково-практичних семінарів, консультацій, тренінгів, майстер-класів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, можна стверджувати, що в Харківській Академії неперервної освіти впроваджується комплексний підхід до організації процесу розвитку професійної майстерності вчителів сільських шкіл через систему самоосвітньої діяльності, що дозволяє реалізувати поставлені завдання, для виконання яких особлива увага приділяється активізації всіх різновидів навчання: формального, неформального, інформального, відкритої освіти на основі впровадження дистанційного навчання та інших інформаційних, комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, впровадження контекстної форми навчання та вітагенного принципу. У подальших дослідженнях можлива розробка моделей навчання вчителів малочисельних шкіл у системі післядипломної освіти з орієнтацією кожного вчителя малочисельної школи на власну мотивацію та ініціативу формування „самостей” що є важливим і складним завданням у процесі професійного становлення та розвитку вчителя малокомплектної школи, чому ми приділили особливу увагу в дослідженні.

Резюме. Розглянуті варіанти пошуку ефективних шляхів організації самоосвітньої діяльності вчителів малокомплектних шкіл. Формування професійної компетентності вчителів малочисельних навчальних закладів через самовдосконалення та створення власної творчої траєкторії. Перехід до моделі відкритої освіти на основі впровадження дистанційного навчання та інших інформаційних, комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, контекстних форм навчання, принципу вітагенного навчання. **Ключові слова:** самоосвіта, самоосвітня діяльність, малокомплектні школи, професійна компетентність, контекстні форми навчання, принцип вітагенного навчання, модель відкритої освіти.

Резюме. Рассмотрены варианты поиска эффективных путей организации самообразовательной деятельности учителей малокомплектных школ. Формирование профессиональной компетентности учителей малочисленных учебных заведений через самосовершенствование и создание собственной творческой траектории. Переход к модели открытого образования на основе внедрения дистанционного обучения и других информационных, компьютерных и телекоммуникационных технологий, контекстных форм обучения, принципа витагенного обучения. **Ключевые слова:** самообразование, самообразовательная деятельность, малокомплектные школы, профессиональная компетентность, контекстные формы обучения, принцип витагенного обучения, модель открытого.

Summary. The ways of searching the effective ways of ungraded school teachers' self-education activity were singled out. Forming the ungraded school teachers' professional competence through self-improvement and creation the own creative path. Coming up to the model of open education through the introduction of e-learning and other information, IC technologies, contextual forms of learning, the principle of vitahenic training. **Keywords:** self-education, self-education activities, ungraded schools, professional competence, contextual training, the principle of vitagenic training, model of open education.

Література

1. Біда О. А. Сільська малокомплектна та малонаповнена школа: соціальний статус, проблеми роботи та існування / О. Біда, Л. Прокопенко // Гірська школа українських Карпат. – Івано-Франківськ, 2007. – № 2–3. – С. 106–110.
2. Костюк Г. С. Сільська школа: пошук нових шляхів розвитку / Г.С. Костюк // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2002. – № 6. – С.34–37.

3. Софій Н. З. Концептуальні засади модернізації мережі загальноосвітніх навчальних закладів, розташованих у сільській місцевості. / Н. З. Софій // Модернізація мережі сільських ЗНЗ в Україні: науково-методичн. посібник. – К.: Поліграфкнига, 2010. – Ч. 1. – С 31–36.
4. Стадник Є.І. Організація самостійної роботи в класі-комплекті / Є. Стадник // Початкова школа. – 1986. – № 11. – С. 48–49.
5. Суворова Г. Ф. Организация учебных занятий в начальных классах малочисленных школ / Г. Ф. Суворова // Нач. школа. –2006.–№ 3. – С. 21
6. Шпиця В. Навчаю у малокомплектній школі / В. Шпиця // Початкова школа. – 2000. – № 10. – С. 22–24.
7. Лосева Н. М. Професійне самовдосконалення та особистісний розвиток педагога / Н. М. Лосева // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. праць. – К.: Запоріжжя, 2003. – Вип. 28. – С. 86–92.